20. Martin Christopher Dean. Forced Labor Camps for Jews in Reichskommissariat Ukraine: The Exploitation of Jewish Labor within the Holocaust in the East // Eastern European Holocaust Studies. 2023; 1(1). P. 175–196.
21. Pohl D. Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941–1943. // Der deutsche Krieg im Osten 1941–1944: Facetten einer Grenzüberschreitung. München: Oldenbourg, 2009. P. 155-198.
22. Pohl D. The Murder of Ukraine's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine. // The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization. Bloomington: Indiana University Press, 2008, P. 23–76.
23. Yahad–In Unum. Yahad Map: Vinnytsia (Vinnitsa), Vinnytsia, Ukraine. https://www.yahadmap.org/en/vinnytsia-vinnitsa-vinnytsia-ukraine/village-1864.

Олександр Кравченко

ЗНИЩЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ВІННИЦІ (ЛИПЕНЬ 1941 - ЧЕРВЕНЬ 1942 РР.)

Анотація. *У статті досліджується один з періодів (Липень 1941 – Червень 1942 рр.) знищення єврейського населення під час окупації міста нацистами. Показано системний характер геноциду та його наслідки для міста. А також порятунок єврейських дітей міським населенням.*

Ключові слова: *євреї, геноцид, Вінниця, голокост, нацистська окупація.*

Oleksandr Kravchenko

THE EXTERMINATION OF THE JEWISH POPULATION DURING THE NAZI OCCUPATION OF VINNYTSIA (JULY 1941 – JUNE 1942)

Abstract. *The article examines a specific period (July 1941 – June 1942) of the extermination of the Jewish population during the Nazi occupation of the city. It highlights the systematic nature of the genocide and its consequences for the city. As well as the rescue of Jewish children by the urban population.*

Keywords: *Jews, genocide, Vinnytsia, Holocaust, Nazi occupation.*

19 липня 1941 р. німецькі війська зайняли Вінницю. Місто разом із п'ятнадцятьма районами увійшло до складу Житомирського генерального округу та генерал-комісаріату «Волинь-Поділля». Як зазначає Ф. А. Винокурова, серед тих, хто зустрічав окупантів, були й євреї [1, с. 401]. В. Куликов стверджував, що єврейське населення становило не менше половини мешканців міста, хоча перепис 1939 р. фіксував 33150 осіб. На його думку, більша частина євреїв змогла виїхати під час восьминенної евакуації. На момент окупації в місті залишалося понад 25 тисяч євреїв. Серед причин незадовільної евакуації дослідник виділяє запізнілу й погано організовану роботу з вивезення населення, яка тривала з 2 по 10 липня 1941 р. і відбувалася переважно самотужки. Заможніші родини мали змогу найняти транспорт і запастися харчами. Тому в окупації здебільшого залишалися хворі, інваліди, люди похилого віку, жінки з малими дітьми та малозабезпечені категорії населення, особливо ті, хто не мав працездатних чоловіків і достатніх матеріальних засобів [2, с. 142]. Причини початкового позитивного ставлення

частини єврейського населення до німецьких військ пояснюються кількома чинниками. Багато хто орієнтувався на образ Німеччини як країни високої культури, відомий через твори німецьких учених і письменників. Крім того, після укладення пакту Молотова-Ріббентропа радянська цензура майже повністю блокувала інформацію про антиєврейську політику нацистського режиму [1, с. 401].

Наприкінці серпня 1941 р. окупаційна влада створила юденрат, завданням якого було полегшити реалізацію «єврейського питання». Очолив його Ерліх. Однак після того, як юденрат не забезпечив повної явки інтелігенції на акції знищення у вересні 1941 р., з ним перестали рахуватися. З грудня 1941 року документи про його діяльність відсутні [1, с. 401].

Характерною є доля рабина Еля Кордонського. Майже вісімдесятирічний рабин, переконаний у поміркованості нацистів, вийшов їх вітати під час вступу до міста [1, с. 401]. У донесенні №47 про оперативну обстановку в СРСР, адресованому керівництву служби безпеки СД у Берліні, повідомлялося: «У Вінниці обшук міста з метою виявлення євреїв виявився невдалим. Тому командир айнзатцкоманди вдався до нових методів. Він викликав найбільш відомого міського рабина Еля Кордонського і наказав тому зібрати протягом 24 годин усю єврейську інтелігенцію… Коли перша група виявилася неповною, зібраним інтелігентам наказали зібрати решту і з'явитися наступного дня…» Таким чином були знайдені й убиті 146 представників єврейської інтелігенції [1, с. 401-402]. Коли Е. Кордонський зрозумів справжні наміри окупантів, він звернувся до них німецькою мовою, закликаючи до гуманності. У відповідь йому запропонували привести ще євреїв в обмін на збереження життя йому та його сім'ї. Рабин відповів: «Вбиваєте мій народ, то вбивайте і мене». Через кілька днів гестапівці забрали його дружину Міндлей. Подружжя Кордонських більше ніхто не бачив [1, с. 402].

Перший етап геноциду тривав до 19 вересня 1941 р.. Євреїв арештовували і розстрілювали як заручників, убивали на вулицях. Житла євреїв пособники нацистів позначали зірками Давида, а будинки українців хрестами [1, с. 402]. Свідчення Ш. Портної також згадують хрести на будівлях, проте М. Михайлюк зазначає, що за різними джерелами позначали переважно лише будинки євреїв [2, с. 143].

29 липня 1941 р. в кар'єрі цегельного заводу розстріляли 25 заручників. У серпні того ж року на тому ж місці за наказом начальника фельдкомендатури стратили 350 осіб. 12 вересня 1941 р. постановою тимчасового місцевого самоврядування євреям наказали сплатити контрибуцію в розмірі 300000 рублів. Тих, хто відмовлявся, чекав розстріл [1, с. 402]. У ніч на 19 вересня почалася облава. До будинків вдиралися есесівці та поліцаї з айнзатцкоманд «С» і «Д», а також службовці Буковинського куреня. Людей виганяли на вулицю в тому одязі, у якому застали. До 10-ї години ранку вони стояли у дворах під час перевірки документів. Деяким вдалося сховатися в оселях сусідів-українців і росіян. Ті, хто надавав притулок, малювали на дверях хрести і запевняли, що євреїв у будинку немає [1, с. 402].

О 10-й ранку більшість зігнаних занурили на вантажівки і відвезли в район Долинок по Літинському шосе до порохових льохів. Там військовополонені заздалегідь викопали великі рови. Перед розстрілом у

жертв відбирали цінності. Дітей кидали в ями живими. За свідченнями поліцаїв, після засипання ровів земля ще ворушилася. Того дня, за різними даними, загинуло близько 3500 осіб [1, с. 402-403].

Замостянських євреїв також зігнали в ніч на 19 вересня і доправили на збірний пункт на проспекті Коцюбинського, 96. З 8-ї до 10-ї години ранку їх двома вантажівками вивозили до Тяжилова. Після 10-ї години тих, кого не встигли відправити, відпустили. У районі Тяжилівського цегельного заводу вже були підготовлені ями. Людей розділили на три групи: старих і жінок, молодь, дітей. Старих і жінок розстріляли, близько 50 жінок скинули в яму живими. Молодих убивали в ямах, частину зарубали шаблями. Дітей умертвляли ін'єкціями, ударами головою об дерево чи камінь або кидали в ями живими. Під час акції нацисти застосовували отруту з групи ціанідів, змащуючи нею губи дітей. Маленькі діти повзали по трупах і кликали матерів. За свідченням Якова Співака, у Тяжилові знищили понад 3000 осіб [1, с. 403].

10 грудня 1941 р. з'явилися оголошення гебітскомісара Марінфельда. Усім євреям наказувалося носити жовту зірку Давида справа на грудях і на лівому плечі ззаду. Невиконання каралося смертю [1, с. 404].

Єврейське населення було поставлено поза законом. Для отримання паспорта вимагалося п'ять поручительств із засвідченням національності. Спроби врятуватися за допомогою підроблених документів часто закінчувалися трагічно. Окружний комісар Галле заборонив євреям працювати в навчальних закладах, а їхнім дітям навчатися. Розпорядження рейхскомісаріату «Україна» забороняли єврейським медикам працювати в лікарнях, а хворим євреям отримувати медичну допомогу. Оплату праці євреїв знизили на 50 відсотків, надбавки за понаднормову роботу скасували. Незабаром їм взагалі перестали платити. Євреїв виключили з числа одержувачів пенсій і матеріальної допомоги. Натомість запровадили постійний податок. Відвідувати ринок дозволялося лише раз на тиждень у неділю після 12-ї години протягом двох годин. У будівлі синагоги на вулиці Соборній 62 німецькі окупанти влаштували склад майна вбитих [1, с. 404-405].

«Єврейське питання» стало постійною темою окупаційної преси. Газета «Вінницькі вісті» систематично публікувала матеріали про нібито прагнення євреїв до світового панування, їхню співучасть у сталінських репресіях і голоді 1930-х років. Напередодні та після акцій знищення вміщувалися статті, що виправдовували винищення єврейства [1, с. 405].

У газетах писалося, що заклади охорони здоров'я, освіти, культури звільнилися від «жидівського засилля» й можуть повноцінно функціонувати тощо. Наприклад, 11 січня 1942 р. «Вінницькі вісті» публікують за безособовим підписом «Студенти і курсанти» допис «Минуле і сучасне Вінницького педагогічного інституту». В ньому йдеться про відновлення діяльності навчального закладу на інших засадах і в іншому середовищі. Буквально в першому абзаці, присвяченому формуванню найголовніших завдань і досягнень новоствореного колективу, а саме: «Перш за все треба було позбутися всього того, що залишили у спадщину жиди: бруду, неохайності, анархії, – і цього домігся інститут». Ігнорувався тот факт, що таке «звільнення» від єврейської інтелігенції відбулося внаслідок убивства одного з народів, які жили на цій землі [3, с. 108].

Також у цій самій гаеті від 9 серпня 1942 р. вийшла карикатура, де було показано, як єврей знімає маску Сталіна. Коментувалося це так, що Радянським Союзом керують євреї, а Сталін є їх маскою [4, с. 153]. Цю пресу можна використовувати як допоміжне джерело з вивчення лолі євреїв, тому що опубліковані в 1941 – 1942 рр. оголошення, постанови, накази та інше, як вказівки про обмеження громадянським прав євреїв, порівняльні дані про їх чисельність, відомості про звільнені помешкання, що раніше належали єврейському населенню [3, с. 107]. Завдяки газетним публікаціям вдалося ратифікувати кількість жертв голокосту в м. Вінниці [3, с. 107].

5 грудня 1941 року всім євреям наказали з'явитися на стадіон у міському парку під приводом створення гетто. Після появи наказу зафіксовано хвилю самогубств, тому що євреї пам'ятали події вересня. Коли люди йшли вулицями, конвоїри з Буковинського куреня заспокоювали їх: «Не бійтеся. Зараз вам нічого не зроблять. От як сонце зблисне…» Насправді відбулася реєстрація. Гетто створювати не планували. За обліком у місті залишалося близько п'яти тисяч осіб єврейського походження. Район Єрусалимки почали називати «гетто» [1, с. 405].

16 квітня 1942 р., у «подарунок» до дня народження фюрера і з метою остаточного «очищення» міста перед приїздом Гітлера, провели другу масову акцію. Напередодні вивісили оголошення: усі євреї мали з'явитися на стадіон о 8-й ранку з триденним запасом продуктів і цінностями. Більшість розуміла справжню мету. Колони рухалися в оточенні гестапівців і поліцаїв. На тротуарах стояли городяни, одні співчували, інші спостерігали мовчки, деякі зловтішались. [1, с. 405-406].

Хоча і були люди, які допомагали єврейському населенню, наприклад головна лікарка шкірвендиспансеру Людмила Бикова організувала порятунок дітей. Співробітники в лікарняному одязі стояли біля входу. Деякі матері кидали дітей у відчинені двері. Бикова наказала поголити їм голови, змастити шкіру зеленкою і видавати за пацієнтів. Пізніше її били під час перевірок, але вона твердила, що це українські діти з Хуторів. Згодом вона передала 16 дітей до Староміського дитячого будинку, яким керувала Лідія Постоловська. Та приймала й інших єврейських дітей [1, с. 406].

На стадіоні відбулося сортування. Робітників з посвідченнями літери «А» вишиковували окремо. Спеціалістів частиною відправили до в'язниці, частиною до робочого табору, близько п'ятисот осіб до Житомира. Дехто з фахівців добровільно ставав у загальну колону. Есесівці жорстоко били тих, хто чинив опір. Одну жінку-майстриню, яка намагалася втримати трирічну дитину, побили до втрати свідомості [1, с. 406]. Загальну колону відвезли до П'ятничанського лісу. Людей змусили роздягнутися, відібрали цінності. За свідченням Якова Співака, під час акції вбили близько чотирьох тисяч осіб. Тих, хто намагався тікати, розстрілювали, поранених заколювали багнетами, багатьох засипали напівживими. Оскільки 16 квітня всіх знищити не встигли, решту загнали в сараї. Усю ніч на 17 квітня тривали облави. 17 квітня в другому пологовому будинку немовлят, народжених єврейками, запакували в мішки і скинули з третього поверху [1, с. 406–407].

Німецька статистика свідчить, що після вересневої акції 1941 р. в місті залишалося близько п'яти тисяч євреїв. В організації квітневого погрому брали

участь айнзатцкоманди «С» і «Д», службовці Буковинського куреня та Литовського охоронного батальйону [1, с. 407].

На 1 червня 1942 р. за статистикою міської управи у Вінниці залишалося близько 1700 євреїв-ремісників. До цього числа входили не лише місцеві: для робіт привозили євреїв з інших таборів, зокрема з Луцька та з румунської зони окупації [1, с. 407].

Знищення єврейського населення Вінниці в 1941–1942 рр. відбувалося поетапно і системно. Перший етап, що завершився 19 вересня 1941 р., характеризувався масовими розстрілами інтелігенції, заручників і цивільних осіб. Другий етап, кульмінацією якого стала акція 16–17 квітня 1942 року, мав на меті остаточне «очищення» міста. Паралельно з фізичним знищенням окупаційна влада запроваджувала комплекс соціально-економічних обмежень, правових дискримінаційних заходів і активну антисемітську пропаганду. До червня 1942 р. в місті залишалася лише невелика група євреїв-ремісників, чия праця тимчасово використовувалася окупантами. Документальні свідчення, мемуари очевидців підтверджують цілеспрямований і організований характер геноциду. У висновку також можна зазначити, що єврейське населення з 25 тисяч скоротилося до 1700 євреїв, але ця цифра може бути набагато менша через те, що євреїв привозили з інших таборів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1 Винокурова Ф. Євреї Вінниці в період нацистської окупації 1941-1944 рр. *Євреї в Україні: історія і сучасність*. 2009. С. 401–414.

2 Михайлюк М. Шоа у Вінниці: Аналіз спогадів Василя Куликова і Бориса Пріцкера. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 77. 2025, С. 141-149.

3. Винокурова Ф. «Єврейське питання» в окупаційних періодичних виданнях на території Вінницької області. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2006. Вип. 31. С. 102–111.

4. Салата О. Періодичний друк Вінниччини в умовах німецько-фашистської окупації (на прикладі газети «Вінницькі вісті»). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2009. Вип. 16. С. 151–155. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2016-9-151-156

Людмила Комарніцька

ВІННИЦЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1944–1946 РР.): ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ВІДНОВЛЕННЯ, КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА СТАНОВИЩЕ СТУДЕНТСТВА (НА МАТЕРІАЛАХ ЦДАВО УКРАЇНИ)

Анотація. *У статті проаналізовано становище Вінницького педагогічного інституту в перші післявоєнні роки, коли відновлення його діяльності відбувалося в умовах матеріальної розрухи, нестачі навчальних приміщень, обмеженого кадрового забезпечення та складних соціально-побутових обставин. Based on archival documents from the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, the study examines changes in student enrolment, the ratio of full-time faculty members to part-time staff, the provision of scholarships and accommodation for students, and the organisation of full-time and distance learning.*

Ключові слова: *Вінницький педагогічний інститут, повоєнна відбудова, студентство, стипендіальне забезпечення.*

Liudmyla Komarnitska

VINNYTSIA PEDAGOGICAL INSTITUTE IN THE FIRST POSTWAR YEARS (1944–1946): ORGANIZATIONAL RESTORATION, STAFFING, AND STUDENT CONDITIONS (BASED ON MATERIALS FROM THE CENTRAL STATE ARCHIVES OF SUPREME BODIES OF POWER AND GOVERNMENT OF UKRAINE)

Abstract. *The article analyzes the situation of Vinnytsia Pedagogical Institute in the first postwar years, when the restoration of its activities took place amid material devastation, a shortage of educational facilities, limited staffing, and difficult living conditions. Based on archival documents, the study examines changes in student enrollment, the ratio of full-time faculty members to part-time lecturers, the provision of student scholarships and accommodation, and the organization of full-time and correspondence education.*

Keywords: *Vinnytsia Pedagogical Institute, postwar reconstruction, students, scholarship provision*.

Відновлення діяльності закладів вищої освіти після вигнання нацистських окупантів було важливою складовою повоєнної відбудови Української РСР. Руйнування навчальної інфраструктури, втрата матеріальних ресурсів, мобілізація частини викладачів і студентів до війська, демографічні втрати та погіршення соціально-побутових умов істотно ускладнювали повернення вищої школи до повноцінного функціонування. Особливої ваги набувала діяльність педагогічних інститутів, покликаних забезпечувати загальноосвітні школи кваліфікованими вчителями в умовах відновлення навчальної мережі.

Вінницький педагогічний інститут належав до закладів, які зазнали значних втрат у роки Другої світової війни. У період нацистської окупації його діяльність припинялася, а навчальна інфраструктура зазнала руйнувань і пограбування. Після визволення міста навесні 1944 р. розпочався процес відновлення освітньої роботи, що передбачав формування адміністрації, відновлення факультетської структури, залучення викладачів, організацію освітнього процесу та поновлення студентського контингенту.

Відновлення Вінницького педінституту розпочалося навесні 1944 р., невдовзі після визволення міста від нацистських окупантів. За даними офіційної історії закладу, спочатку він працював у приміщенні середньої школи №7, а згодом перебрався до середньої школи №4 на вулиці Гоголя [2, с. 40-41].

Нормативним підґрунтям відновлення структури закладу стала постанова РНК УРСР від 24 червня 1944 р., відповідно до якої було відкрито три факультети: історичний, мовно-літературний і фізико-математичний, а також заочний відділ. При інституті також функціонував учительський інститут із дворічним терміном навчання [2, с. 40–41]. Директором інституту після